

TÜRK HALK HİKÂYELERİNDE İBN SİNÂ

Ahmed Ateş

Hayatları, çalışmaları ve düşünceleri ile insaniyete hizmet etmiş ve büyük bir şöhret kazanmış bir çok şahsiyetlerin, hakikî hayatları yanında, halkın tasavvur ve muhayyilesinde, bâzan bununla hiç bir alâkası bulunmayan başka bir hayatları daha vardır. Onlar, halkın gözünde, kendi ideal yaşama, düşünce ve mefkûrelerinin müşahhas timsalleri haline gelmişlerdir; onların maceraları, aşkları ve ael'âde hareketleri hakikat değil, halkın arzu ve emellerinin ifadesidir. Düşmanları, bâzan hayatta karşılıklarına çıkmış olan hakikî düşmanları değil, belki halkın öyle gördüğü kimselerdir. İşte İbn Sînâ da, Türk halkının gözünde, onun yaşama ve düşünce idealinin müşahhas bir timsâli haline girmiştir. Türk halk hikâyeleri —belki başka milletlerin halk hikâyeleri ile beraber—, çok zaman onun felsefesinin tamamıyla zıddı olan fikirleri ona söyletmiş, onu kendisi ile alâkası olmayan bir çok vak'aların kahramanı yapmıştır.

Anadolu'da İbn Sînâ'nın hayatının —daha doğrusu halkın tasavvurunda ona isnad edilen maceraların — bir halk hikâyesi şeklinde anlatıldığıının ilk deliline h. X. (milâdî XVI.) asrın sonlarında rastlıyoruz. O zaman, Derviş Hasan Medhî adlı biri, duyduğu Ebû Ali İbn Sînâ hikâyelerini toplamış ve bir kitab haline getirerek, h. 982—1003 (milâdî 1574—1595) yılları arasında hüküm sürmüş olan Osmanlı hükümdarı Sultan III. Murad'a takdim etmiştir. Bu eserin elimizde hiç bir nüshası yoktur. Onun için mâhiyet ve muhtevâsı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Bu hikâyeleri ikinci defa toplayıp, onlara şimdilik son şeklini vermiş olan Seyyid Ziyâeddin Yahyâ'ya göre, bu eser, «Murâd-ı Sâlis meclisinde tuhfe edildikte makbûl-ü humâyûn olmayıp reddolunmuştur», çünkü «kaaide-i telîfden hâric olduğundan mâada, hikâyâtı nâ-merbût ve ekseriya indiyât makûlesi» idi¹.

Ebû Ali İbn Sînâ hakkındaki Türk halk rivayetleri, ikinci defa, şimdi kendisinden bahsedilen Seyyid Ziyâeddin Yahyâ tarafından top-

¹ *Gençine-i hikmet (Hikâye-i Ali «İ» İbn Sînâ)*, İstanbul 1284, taşbasması, s. 4.

Buna mukabil, *Gencîne-i hikmet*'in halk tarafından çok sevildiğini gösteren müteaddit basmalarına tesâdüf ediyoruz. Bunların ilki, bildiğimize göre, Mısır'da, Bulak matbaasında yapılmış olan 1254 tarihli basmadır. Bundan sonra da, biri Mısır'da, diğerleri İstanbul'da olmak üzere, en az on defa basılmıştır⁷. Aynı metin bir defa daha 1281 yılında Kazan'da basılmıştır⁸. Eser orada da beğenilmekle beraber, dili Rusya'daki Türklere güç geldiğinden, Abdülkayyum b. Molla Abdü'n-Nâsır tarafından 1289'da, Rusya Türklerinin diline tercüme edildi⁹. Bu tercümede, galiba Kazan Türkleri arasında büyük bir rağbet görmüştür. Çünkü 1315 (1900) yılına kadar, o devirde hiç bir kitaba nasib olmayan bir şekilde, beşinci ve 1906'da ise, altıncı defa olarak basılmıştır¹⁰.

Seyyid Ziyâeddin Yahyâ'nın eseri bir de arabçaya tercüme edildi. Bu tercümeyi 1307'de henüz hayatta bulunan el-Kütübhanе el-Mısriye'nin müdürü olan Murad Efendi Muhtar yapmıştır. Bu tercüme de bildiğime göre, biri 1297, diğeri 1305 yıllarında olmak üzere, iki defa basılmıştır¹¹, yâni arabçası da oldukça geniş bir rağbet kazanmıştır.

Ziyâeddin Yahyâ'nın eserinden sonra, bir çok halk kitaplarında, İbn Sînâ'nın fıkralarına tesadüf olunur¹². Fakat bunlar, müteferrik parçalardan ibaret olduğundan, onun Türk halkının tasavvurundaki şahsiyetini göstermek bakımından esaslı bir fikir vermez. Buraya kadar verilen izahlardan anlaşıldığı üzere, halkın İbn Sînâ hakkındaki tasavvurları Ziyâeddin Yahyâ'nın eserinde toplanmıştır. Diğer taraftan bu eser, pek çok basmaları ile, bu tasavvur ve telâkkiyi umumleştirip

⁷ Bu sayı benim tedkik edebildiğim basmaların miktarı olup şunlardır: Bulak 1256 (*Ebû Ali Sînâ ve Ebûlhâris*, İstanbul 1341, mukaddime, s. 3); İstanbul 1264 (*aynı yer*); *Hâzâ hikâye-i Ebû Ali İbn Sînâ*, İstanbul 1284; aynı adla, İstanbul 1291, 1296; İstanbul tarihsiz; *Kitâb-ı Ebû Ali Sînâ*, İstanbul, 4 defa basılmış, dördüncüsü 1302 tarihli, bk. sonunda: «İşbu kitâb-ı Ebû Ali Sînâ ve Ebû'l-Hâris... 1302 senesi mâh-ı Ramazân-ı şerifin evâsıtında İbrahim Efendi destgâhında def'a-i râbia olarak tab' ve temsil kılınmıştır».

⁸ Bk. *Reis-ül-hükemâ-i Ebû Ali Sînâ*, s. 3.

⁹ Bu tercümenin tam adı şudur: *Reis-ül-hükemâ Ebû Ali Sînâ kıssası dimekle meshûr tahayyülâtının tercümesi*, beşinci mertebeye basılmıştır, Kazan 1900.

¹⁰ Bk. *Oriental Bibliography*, compl. and ed. by L. Schermann, c. XX (for 1906), Berlin 1908, nr. 492.

¹¹ Bk. Dâr al-kutub al-Mișriya, *Fihrist al-kutub al-arabiya, al-mavcûda bi'l-Dâr*, c. 4: *al-Rivâiyât va 'l-kişâş*, Kahire 1348/1929, s. 83 v.d. *Kişşat Abî 'Alî İbn Sînâ ma'ca şakîkîhi Abî'l-Hâris*.

¹² Bk. Süheyl Ünver, *Şark folklorunda İbn Sînâ, Büyük Türk filozofu ve tıp üstadı İbn Sînâ, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, 7, seri nr. 1, İstanbul 1937) içinde.*

dévam ettirmiştir. Binaenaleyh aşığıdaki tahlil yalnız Ziyâeddin Yahyâ'nın eserine istinad ederse, usûl bakımından herhangi bir yanlış yapılmış olmayacaktır.

Seyyid Ziyâeddin Yahyâ'nın eseri, açıkça gösterilmemiş olmasına rağmen, bir mukaddime ve bir hâtimé ile dört bölümden ibâettir. Müellif mukaddime'ye duyduğu rivâyetlerin tarihlerde yazılı olanlara tamamiyle uygun olduğunu ve tarihten anlayanların bunu kabûl ve tasdik ettiklerini söyler. Fakat bu, eserine sözde bir ilmî kıymet kazandırmak içindir. Çünkü o, anlattığı şeylerin İbn Sînâ'nın hakikî hayatı ile pek az alâkalı olduğunu anlayabilecek bilgi ve anlayışa sahiptir.

Bundan sonra, müellif asıl hikâyeye geçer. H. 373'te, Buhara'nın Şecî¹³ adlı kariyesinde ikiz iki kardeş doğmuştur ki, bunlar İbn Sînâ ile kardeşi Ebû'l-Hâris'tir. İbn Sînâ güzel, faal zekâlı ve hoş huyludur; Ebû'l-hâris ise, yavaş tabiatlıdır. İki kardeş, küçük yaşta başlayan ciddî bir tahsilden sonra, seyahate çıkarlar ve Magrib'de gördükleri esrarlı bir mağaraya girip, içinde bir sene kalarak, «simya ilmi»ni mükemmel surette öğrenirler. Ancak İbn Sînâ, kardeşinden daha zeki olduğundan, daha çok şeyler öğrenmiştir. Bir sene sonra mağaradan çıkarlarken, halk onları cadı zannederek yakalar. İdam edilmelerine karar verilince, İbn Sînâ oradaki havuza atlar ve, «simya» kuvveti ile, Mısır'a çıkar. Kardeşi Ebû'l-Hâris ise, ellerini bağlayan iplere tırmanarak, Bağdad'a gider. Eser, bundan sonra, bir müddet için, yalnız Ebû'l-Hâris'in maceralarını anlatır: O Bağdad'da «simya» kuvveti ile yaptırdığı fevkalâde bir hamam ve başka şeyler sayesinde meşhur olarak, hükümdârın maiyetine girer; çok rahat ve zevk ve lezzet ile dolu bir hayata kavuşur.

Mısır'a çıkan Ebû Ali İbn Sînâ ise, büsbütün başka bir hayat tarzı seçer: Halk arasına karışıp, pazarda gördüğü bir gence âşık olur. Genç, İbn Sînâ'nın kendisine karşı duyduğu alâkanın son derece temiz olduğunu görünce, onun dükkânda kalmasına ve kendisine ustalık etmesine müsaade eder ve İbn Sînâ'nın «simya» kuvveti ile yaptığı helvalar sâyesinde ticaretinde muvaffak olur. Bu genç bir gün helva satarken gördüğü memleketin emîrinin kızına âşık olur. İbn Sînâ da

¹³ Bk. *Gencine-i hikmet*, mezkûr basma, s. 5. Burada kelime Şacî^c şeklinde basılmıştır. Fakat bu takdirde, sayı değeri 373 değil, 383 eder. Buna nazaran asıl metinde Şacî^c değil, Sacî^c bulunmuş olmalıdır. Şunu da hatırlatmak lâzımdır ki, burada bir şehir ismi olarak gösterilen Şacî^c, aslında hurûf-u mukattaadan ibâret olup, bâzı rivâyetlere göre (meselâ *Ravzât al-şafâ*², *Târîh-i guzîda*, bk. Muhammed Muhi^t el-Tabâtabâ'î, *Mîlâd İbn Sînâ (al-Kitâb al-zahabî li'l-mihracân al-alfî li-zikrâ İbn Sînâ)*, Kahire 1952, s. 165), onun 373'te doğduğunu gösteren bir tarih maddesidir.

şagirdinin ısrarlarına mukavemet edemeyerek, kızı her gece helvacının dükkânına getirir. Kız, helvacı genci sevmesine ve gece görüşmelerinin gayet afifâne geçmesine rağmen, bu gayr-i tabii halden muztarib olduğundan, vaziyeti babasına anlatır. Babası, kendi tedbirleri boşa girdince, şöhretini duyduğu Ebü'l-Hâris'i Bağdad'dan getirir. Kardeşi karışısında aczini gören ve onu kıskaran Ebü'l-Hâris, İbn Sînâ'nın hükümdara verdiği bir gülü koklamak suretiyle ölür; kızını bir helvacıya vermeğe bir türlü tahammül edemeyen emîr, sonunda ister istemez buna râzı olur. Bu bölümde İbn Sînâ ilâhî aşkın ve iffetin timsâlidir. Bundan başka dünyevî, basit, fakat derin bir aşk da tasvir olunmaktadır: Helvacı genç ile emîrin kızının aşkı. Bu aşk, muvakkat ayrılıklar, esrarlı buluşmalar, seven, fakat babasına itâatten ayrılmayan emîrin kızının endişeleri v.s. ile çok canlı ve insanî bir hâl almaktadır. Ziyâeddin Yahyâ, İbn Sînâ'nın sahib olduğu «simya» kuvveti sayesinde, bu aşkı kolayca sona erdirebilirdi; fakat o bunu hikâyenin başka bir çok teferruatı için mihver yapmış, bundan istifade ederek, cemiyet içindeki bir çok tipleri eserine sokabilmiştir. Bu bölümde tesadüfen meydana çıkan ve İbn Sînâ'nın şahsiyetinin türlü yönlerini gösteren başka unsurlar da vardır: İbn Sînâ, fakirlere kötü muamele edenleri, haksız hüküm veren kadıları, rüşvet alan mahkeme memurlarını, zorbalık yapan inzibat memurlarını gülünç hallere sokar ve şiddetle cezalandırır.

Bundan sonraki bölüm, görünüşte yine İbn Sînâ'nın «simya kuvveti» ile gösterdiği hünerler ile doludur. Fakat dikkat edilince, burada başka bir içtimaî meselenin bahis konusu edildiği görülür. Bu da kadının cemiyetteki rolü ve zevci ile münâsebeti meselesidir.

İbn Sînâ, helvacı genci muradına erdirdikten sonra, doğmuş olduğu yere, Şecî'ye dönmüş, sonra Buhara'ya gelerek evlenmiştir. Burada yine halktan alel'âde bir insan gibi yaşamaktadır. Ancak maişetini temin için, «ilm-i simya» kuvveti ile yapıp sattığı bir eve, emîrin sarayının havasını getirmiş, sonra aynı şeyi isteyen zevcesinin ısrarı üzerine, vezirin sarayındaki havayı kendi evine nakletmiştir; Zevcesi, bir gün kadınlar hamamında bunu etrafındakilere anlatır; haber, derhal şehirde yayıldığından, İbn Sînâ kadının gevezeliği yüzünden halk arasındaki rahat ve sâkin hayatına veda etmek mecburiyetinde kalır. İbn Sînâ bu arada zevcesini cezalandırmış, bilhassa gammazlık ve desîsekârlık yapan bir koca karıyı fecî bir âkıbeta uğratmıştır. Görülüyor ki, Ziyâeddin Yahyâ, içinde yaşadığı devir ve cemiyetin görüşlerine sâdik kalarak, İbn Sînâ'yı kadınlara hiç ehemmiyet vermemiş gibi gösteriyor; İbn Sînâ ile zevcesi arasında herhangi bir

sevgi münasebeti mevcut değildir, buna karşılık kadının da kocasına karşı duyduğu hisler üzerinde hiç durulmamıştır. Z. Yahyâ'ya göre kadın, kocasının çalışmalarını zorlaştıran, daha geniş olarak, bütün hayatındaki yükünü artıran bir varlıktır; mânasız istekleri ile kocasını müşkül vaziyetlere sokar, onun sükûn, huzur ve çalışmalarına engel olur; kocasına itâatı en küçük bir böbürlenme vesilesinde unuttur, kendisi bir takım desîseler yaptığı gibi, en sâde desîselere de kolayca kapılır. Ziyâeddin Yahyâ yalnız İbn Sînâ'nın zevcesini bu şekilde tasvir etmemiştir, onun gösterdiği bütün zevceler, ister hükümdar, ister vezir âilesine mensub olsun, hepsi birbirlerine benzer: Kocaları üzerinde, bâzan da bunun neticesi olarak cemiyet içinde, dâima kötü şekilde tesir yaparlar.

Bundan sonra, Kirman hükümdarı Emîr Mahmud'un İbn Sînâ ile onu çekemeyen tabîb Mincâl'ı dâvet etmesi, yolda Mincâl'ın ölmesi ve İbn Sînâ'nın emîr Mahmud'un yanına giderek, ona fevkalâde hünerler göstermesi hikâyesi gelir. Yine bu arada fakirlere kötü muamele edip, kalplerini kıran kimseler ile hasis bir zengin gülünç hallere sokulup, şiddetle cezalandırılır.

Son bölümde, İbn Sînâ'nın hayatının sonu anlatılır: O, izini belli etmeden Hemedan'a gider. Burada tesadüf ettiği Şeyh Abdullah Hemedanî'ye intisab edip, ismini unutturarak, kâmil bir şeyh olur. Ziyâeddin Yahyâ'ya göre «hikmete müteallik *Ķānūn* ve *Şifā'*» adlı¹⁴ iki eser yazmış, bundan başka Eflâtun'un (!) telkîn ve izni ile, Aristotalis adlı hakîmin yazdığı altı cildlik eserin üç cildini, şeyhin arzusu üzerine, tercüme etmiştir (!).

İbn Sînâ'nın âkıbetine gelince, yine sözlerine ilmî bir mâhiyet vermek isteyen müellif, iki rivâyet kaydetmektedir: Dervîş Hasan Medhî'ye göre, İbn Sînâ, Hemedan'da Devrâbâd mahallesinde ölmüştür ve orada medfundur. Fakat Dervîş Belhî adlı seyyahın sözüne göre, İbn Sînâ'nın mezarı «Buhara havâlisinde, Semerkand'da, Tâkayn» denilen yerde imiş. İbn Sînâ hayatının sonlarına doğru, Hemedan'dan ayrılp, Tâkeyn'deki medreseye gelmiş ve bir müddet burada kalmıştır. Eceli yaklaşınca, medresenin yanında bulunan ve Hammâm-i Mîrzâ denilen hamamı tâmir ettirmiş; Câmâsb (!) adlı Bağdad'lı talebesine, kendisi öldükten sonra, hazırladığı yedi şişe ilâçtan, sırası ile kırkar gün üzerine dökmesini söylemiştir. Talebe hocasının isteğini yerine getirir ve

¹⁴ Matbû nüshada: *Ķānūn-i Şifā'*. Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, Ziyâeddin Yahyâ nüshalarına hemen her yerde rastlanan ve bütün tıbbî eserlerde adı geçen *Ķānūn*'un bir felsefe kitabı olmadığını her halde bilirdi. Buna rağmen bunu bir felsefi eser imiş gibi göstermesi kitabını daha çok sun'îlik ile doldurmak istemesindedir.

cesed konuşmağa başlar. Fakat İbn Sînâ'nın hakikaten dirileceğini gören talebe, kıskançlıktan sonuncu ilâç şişesini dökmez ve İbn Sînâ'nın cesedi yarı canlı bir hâlde kalır. Onun —Bi-rêz, bi-rêz («son şişeyi» dök, dök!)— sesi bugün hâlâ orada duyuluyormuş. Hattâ Derviş Belhî bunu bizzat duymuştur, v.s. Müellifimiz, bu son rivâyetin daha doğru olduğu kanaatindedir.

Bu kısımda, hemen görülüyor ki, Ziyâeddin Yahyâ, asıl hakikat ve saadete akıl yolu ile değil, bir şeyhe intisab ile başlayan tarikat ve riyâzet yolu ile erişebileceğini ve insanların ölümüne aslâ çâre bulamayacaklarını göstermek istemektedir.

Bu hikâyeye ile İbn Sînâ'nın hakikî hayatını karşılaştırmak mümkün değildir. Burada ancak hakikî İbn Sînâ'yı uzaktan hatırlatan unsurlar bulunabilir. Meselâ İbn Sînâ'nın ikiz değil, fakat kendisinden küçük bir kardeşi vardır¹⁵. Burada adı geçen Kirman emîri Emîr Mahmud, *Çahâr makâle*'ye göre, Harizmşah'a mektub yazıp, İbn Sînâ'yı ve yanındaki başka âlimleri Gazne'ye çağırın Mahmud Gaznevî'yi hatırlatıyor. Hattâ bu hikâyede bulunan tabib Mincâl'ın çölde ölmesinin, İbn Sînâ ile beraber Sultan Mahmud'un tâkibinden kaçarken, Abû Sahl al-Masîhî'nin çölde ölmesini hatırlattığı da ilâve olunabilir¹⁶. Fakat bunlar Türk halk hikâyesine göre, aslî unsurlar değil, teferruattan ibârettir.

Bu hulâsadan şu netice çıkmaktadır: Seyyid Ziyâeddin Yahyâ'nın eserinde ve dolayısı ile Türk halk hikâyelerinde, İbn Sînâ aklı ile en yüksek hakikat ve saadete erişmek isteyen bir insandır ve bütün insanların mukadderatının timsâlidir. En bâriz vasfı, iyilik ve güzelliğin meftunu, kötülüğün, haksızlığın, zulmün ve hasisliğin düşmanı olmasıdır. Cemiyet içinde idare edenler ile idare edilenler arasında bir fark gözetilmesinin aleyhindedir. Ve bunun için alelâde bir helvacı ile bir emîrin kızını evlendirir. İlmün kendisine kazandırmış olduğu iktidardan, kardeşi Ebu'l-Hâris gibi, kendisi için istifade etmez, etrafındakileri istifade ettirir. Hakikî saadetin, insanlara faydalı olmakla beraber, akıl ile elde edilebilecek büyük bir bilgi ile kazanılabileceğini sanır, fakat sonunda bunun mümkün olmadığını anlar; ancak bir şeyhe intisab ile hakikate ve asıl saadete vâsil olabileceğini görür.

Bu son hareketler de İbn Sînâ'nın hakikî hareketlerine uymaz. O, Abû Sa'îd b. Abî 'l-Hayr'a yazdığı mektubta görüldüğü üzere, Hakka nefsin riyâzeti ve tarikat yolu ile erişmenin mümkün olduğunu, hattâ

¹⁵ Bk. *Nukat fî ahvâl al-Şayh*, neşr. A. F. al-Ahvânî, Kahire 1952, s. 9, 10, 21.

¹⁶ Nizâmî-i 'Arûzî-i Samarkandî, *Çahâr makâle*, neşr. Muhammed Kazvîni, Leyden 1909 (GMS, XI), s. 77, 78 ve haşiyeler kısmı, s. 235.

bu yolun şâyân-ı tercih bulunduğunu kabûl etmesine rağmen¹⁷, bu yola asla girmemiş görünmektedir. O halde bu da halk hikâyesinin İbn Sînâ'ya kabûl ettirdiği bir hareket tarzıdır. İbn Sînâ, Ziyâeddin Yahyâ'nın kalemi ile tesbit edilmiş olan bu halk hikâyesinde, halkın hayat, mukadderat ve aşk gibi büyük beşerî meseleler karşısında duyduğu endişelere cevap veren bir kahraman olmuştur. Bu bakımdan onu garb orta-çağının Doktor Faust'una benzetmek mümkündür. Şu kadar var ki, Faust, Goethe'nin ağızından renaissance insanının mukadderatının timsâli haline girmiştir. İbn Sînâ ise, halk rivâyetlerinde ve Ziyâeddin Yahyâ'nın kaleminde, orta-çağ zihniyetine çok bağlı bir şahsiyettir. Ancak İbn Sînâ'nın hayatı, bu şekli ile bile, insan mukadderatının mühim meselelerini ihtivâ etmektedir. Büyük bir san'atkâr, bunları inkişaf ettirip, hakikî İbn Sînâ gibi, ebedî bir eser yaratabilir.

¹⁷ Abū Sa'îd b. Abî 'l-Ḥayr'a mektub, bk. H. Ziya Ülken, *İbn Sina'nın risâleleri*, 2, İstanbul 1953, s. 37 v. dd. ve karşılaştırınız İbn Sînâ, *K. al-İşārāt va 'l-tanbîhât*, nşr. J. Forget, Leyde 1892, s. 198 v. dd.